

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

6-2018
Декабрь

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

А.АКБАРОВ	
Ҳайнрих Ҳайненинг “Қарағай” шеъри ва унинг таржималари ҳақида	83
ТИЛШУНОСЛИК	
А.МАМАЖОНОВ, А.САМИНОВ	
Оксюморон – нутқда ғайриодатий бирикмалар ҳосил қилиш усулларида бири	88
М.РАСУЛОВА, И.ҚУЧҚАРОВ	
Инглиз ва ўзбек тиллари паремия ва фразеологик бирликларининг концептуал гендер таҳлили	91
Ҳ.ЗАКИРОВА	
Замахшарий ва унинг “Муқаддамат ул-адаб” асари талқини	94
ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ	
Б.УМУРЗАҚОВА	
Хорижий тилларни ўқитишда ёшларда эстетик дунёқарашни шакллантиришнинг педагогик асослари	97
А.АБДУЛЛАЕВ, Н.АБДУЛЛАЖОНОВ	
Мамлакатимиз оммавий жисмоний маданияти ва оммавий спортнинг назарий асослари	100
ИЛМИЙ АХБОРОТ	
М.НАЗАРОВ	
Балиқларни тўйимли тирик озуқа билан боқиш сифатли балиқ етиштиришнинг истиқболли йўналишларидан бири сифатида	103
Ш.ЖУМАНИЯЗОВ	
Ўзбекистон тасвирий санъатида маҳобатли рангасвир асарларнинг тарихий ва замонавий интеграцияси	105
А.АБДУХАЛИМОВ	
Мустақиллик йилларида Фарғона водийси қишлоқларида янги иш ўринларини яратиш ва аҳолини иш билан таъминлаш масалалари	109
И.М.АРЗИМАТОВА, М.ИСМОИЛОВА	
Шахс тарбиясида эстетик қадриятларнинг ўрни	112
А.ҚАМБАРОВ, М.НАЖМЕТДИНОВА	
Ёшларда мафкуравий иммунитетни шакллантиришда мусиқий маданиятнинг роли	114
С.СОДИҚОВ	
Аҳоли ҳуқуқий маданиятини юксалтириш фуқаролик жамияти қуриш гарови	116
А.САБИРДИНОВ	
Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романига чизгилар	119
Д.ХУСЕНОВА	
Лев Толстой ҳикояларида шарқона мотивлар	121
В.ГИЁСОВА	
Эртанинг халқ оғзаки ижодиётида фольклор матнининг кўринишларидан бири сифатида	124
М.ШОКИРОВА	
“Спорт” семали бирликлар хусусида	127
А.АСИМОВ	
Ўқувчиларни масала тузишга ўргатишда инновацион ғоялардан фойдаланиш	129
Д.ҚАМБАРОВА	
Янги авлод ўқувчиларининг интеллектуал ва ижодий ривожланишининг давлат таълим сиёсати	133
Д.ЮЛДАШЕВА, Н.НАБИЕВА	
Болалар фольклорида “Бўри” зооморф метафорасининг антропоцентриқ таҳлили	135
М.ДИЛБАРЖОНОВА	
Тахаллус ва лақабларнинг қўлланилиши хусусида	138
И.ЮЛДАШЕВ, И.ПУЛАТОВ, Г.ЙУЛДАШЕВА	
Тасвирий санъат машғулоти орқали тушунча, тасаввурлар ҳосил қилишда кўргазмалилик принципнинг назарияси ва методикаси	140
Х.ШОДМОНОВ Ш.АКРАМОВ	
Қанд лавлагининг биологияси, етиштиришнинг ўзига хос хусусиятлари ва иқтисодий самарадорлиги	142
М.РАХИМОВ, Х.АБДУРАСУЛОВ	
Четдан келтирилган қорамол бузоқларини бўрдоқига боқишнинг жадал усули	145
БИБЛИОГРАФИЯ	
Библиография	147

УДК: 41+8.08+413

ОКСЮМОРОН – НУТҚДА ҒАЙРИОДАТИЙ БИРИКМАЛАР ҲОСИЛ ҚИЛИШ УСУЛЛАРИДАН БИРИ

А.Мамажонов, А.Саминов

Аннотация

Мақолада нутқнинг таъсирчанлигини ошириш учун хизмат қилувчи лексик-семантик ва лингвостилистик ҳодисалардан бири бўлган, мантиқий ва эмоционал маъно муносабатларига асосланган услубий восита – оксюморон ҳақида фикр юритилади.

Аннотация

В статье речь идет об оксюморон – одном из лексико-семантических и лингвостилистических явлений, служащих повышению действенности речи, методического средства, основанного на логических и эмоциональных отношениях содержания.

Annotation

This article talks about an oxymoron – one of the form of a methodological tool that relies on logical and emotional relationships that help to increase impressionability through lexico-semantic and linguistic-stylistic events.

Таянч сўз ва иборалар: нутқ, ғайриодатий бирикма, эмоционал-экспрессив, лексик-семантик, лингвостилистик, метафора, метонимия, синекдоха, оксюморон, аллофрония, стилистик фигура

Ключевые слова и выражения: речь, нетрадиционная комбинация, эмоционально-экспрессивная, лексико-семантическая, лингвистическая, метафорическая, метонимия, синекдоха, оксюморон, аллофрония, стилистическая фигура.

Keywords and expressions: speech, unconventional combination, emotional-expressive, lexical-semantic, linguistic, metaphorical, metonymy, sinekdoxa, oxymoron, allofronia, stylistic figure.

Нутқда шундай бирикмалар (конструкциялар) бўладики, уларда мазмунан номувофиқлилик кузатилади, яъни ғайриодатий бирикиш юзага чиққан бўлади. Бундай бирикмаларда маълум модал маънони очиш, фикрни ёрқинроқ, эмоционал-экспрессив ҳолатларни кўшиб ифодалаш кабилар биринчи ўринга чиқади. Бундай бирикмаларни ташкил этувчилар алоҳида-алоҳида олиб қаралганда, бир-бирига нисбатан зид бўлади, мантиқан бир парадигмада бўлмайди. Бундай боғланишларнинг асосий кўриниши сифатида тадқиқотчилар томонидан турли лексик-семантик ва лингвостилистик ҳодисалар қайд этилган: “метафора, метонимия, синекдоха, парадокс, ирония, антифразис, оксюморон, гипербола, литота, ўхшатиш, эвфемизм, аллюзия, прецедент матн, энантиосемия, полисемия, омонимия, синонимия, тавтология, фразеологик ибора, матал, топишмоқ ва бошқалар” [1]. Тилшунослиқда юқоридагилар лингво-стилистик ҳодиса сифатида бирлаштирилади ва “аллофрония” термини остида ўрганилади. “Аллофрония” термини зиддият, қарама-қаршилиқ билан бир қаторда лисоний бирликлардаги ҳар қандай семантик силжишларни, лисоний бирлик ва унинг маъноси ўртасидаги ўзгаришларни, тўғрироғи, ўзгачаликларни, яъни “бошқача ўйлаш”

маҳсули бўлган ҳодисаларни ҳам ифодалаш ва умумлаштира олганлиги учун бу терминни маъқуллаш мумкин [2.13].

Бундай боғланиш усулларида бири бўлган стилистик фигура – бу, оксюморондир (оксимарон). Бу услубий фигура ҳақида тилшунослик ва адабиётшуносликка доир луғатларда қуйидаги маълумотларни олиш мумкин:

Оксиморон (юн. охйморон — закий, нодон) — икки қарама-қарши тушунчаларни ифодаловчи сўзларни ёнма-ён келтириш йўли билан тасвир объектини бўрттириб кўрсатиш усули [3].

Оксюморон (юн. Охйморон – фаросат билан). Мантиқан бири иккинчисини инкор этадиган, бир-бирига қарама-қарши бўлган икки тушунчани (маъноси бир-бирига зид икки сўзни) ўзаро қўшишдан иборат услубий фигура [4].

Оксимарон ёки Оксюмарон (юн. Охйморон - закиёна нодонлик) - услубий фигура, мантиқан тамомила зид тушунчалардан ҳосил бўлган синтактик бирлик [5.207].

Оксимарон - (юн. Охйморон - закий нодон) қарама-қарши маъноли сўзлардан фавқулдда янги мазмун келтириб чиқаришга асосланган кўчим тури. Оксиморондаги мана шу хусусият унга кучли образлиқ бахш этади [6.172].

А.Мамажонов – ФарДУ, филология фанлари доктори, профессор.
А.Саминов – ФарДУ ўқитувчиси.

ТИЛШУНОСЛИК

Масалан:

*Ҳеч нарса юпатмас шоир, ҳеч нарса,
Ғариб бахтиёрлик энди юпатар.*

*Юлиб вужудимни титиб ахтарсам
Дунёвий аламнинг тошлари ётар.*

(*Р.Парфи*)

“Ўзбек тили стилистикаси” китобидан мазкур услубий фигура ҳақида айрим умумий маълумотлар олиш мумкин: Зидлаш муносабатини ифодалашнинг кўринишларидан бири оксиморондир. Киши ёки предметнинг табиати ва моҳиятига хос бўлмаган зид белгини унга нисбатан қўлланиш орқали антонимик муносабат ҳосил қилиш оксиморон дейилади. Бу стилистик приёмда тўғри маънолари билан мантиқий жиҳатдан мувофиқ келмайдиган сўзлар бир-бири билан учрашади, натижада, компонентлари моҳият эътибори билан бир-бирига тамомила қарама-қарши бўлган кўчма маънодаги бирикма ҳосил бўлади. Бу бирикманинг материал жиҳатдан кўриниши, асосан, сифат+от типда бўлади. Масалан, ширин дард, аччиқ шодлик, ақли тентак, соқолли кўса, зийрак девона [7.50].

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, оксимарон асосий мантиқий ва эмоционал маъноларнинг муносабатига асосланган стилистик воситалардан биридир. Оксимарон усулида шаклланган бирикмаларда тил бирлиги бўлган лексемаларнинг мазмуний кетма-кетлиги мослигидан ҳам кўра, ҳосил бўлган нутқ кўринишидаги умумий модал маъно муҳимдир. Оксюмарон деганда, биринчидан, мазмунан зид бўлган, яъни ғайриодатий конструкцияни тушунамиз. Бу конструкциялар, кўпинча, атрибутив муносабатдаги сўз бирикмаларидан иборат бўлиб, аниқловчининг маъноси мантиқий жиҳатдан аниқланмишнинг маъносини ёки, аксинча, аниқланмиш аниқловчининг маъносини инкор қилади.

Оксимаронда аниқловчининг асосий мантиқий маъноси эмоционал маъно томонидан бартараф этилади. Масалан: ишбилармон дангаса, аччиқ кулги, ёш қариллик, аччиқ соғинч, сукунат бақирғи, сокин исён каби бирикмаларни келтириш мумкин.

Нутқда релятив муносабатдаги ғайриодатий бирикмаларни ҳам учратиш мумкин:

Шафтолиранг олам найза учинда...

Дунёлари ёлгон, мен ўлдим чиндан...

Барно Бону, сизни аччиқ соғиндим.

(*Рауф Парфи*)

Юқоридаги нутқ парчасидаги “**аччиқ соғинмоқ**” бирикмасида ишлатилган **аччиқ** сўзи моддий предметларнинг сифатини

билдириш учун қўланилади. Бу бирикмада эса ўзининг асосий маъносини йўқотган ва мавҳум маънодаги **соғинмоқ** сўзининг белгиси сифатида эмоционал маънода ишлатилган бўлиб, муаллифнинг тасвирланаётган нарсага нисбатан субъектив муносабатини ифодаловчи воситага айланган.

Қуйидаги нутқ парчасида эса предикатив муносабат ғайриодатий бирикма тарзида намоён бўлади:

Кезадир булутлар бошим устида.

Ҳаво дим.

Бақирган сукунат.

*Сукунат – вужудларга, мияларга,
санчилган игна!*

(*Р.Парфи*)

Бунда шоир **бақирган сукунат**, **сукунат–игна** каби оксиморонлар орқали ўзига хос маъно қирраларини очиб берган. Сукунат – (арабча سكونت – сокинлик, жимлик; 1. Ҳеч қандай товушнинг йўқлиги; 2. Сукут, сўзсизлик)[8] сўзига бақирғи, игна сўзларини боғлаш орқали сукунат сўзининг ижобий маъносини йўқотиб, бақирғи, игна сўзларидаги салбий маъно бўрттириб кўрсатилган. Шоир “сукунат” сўзини игнага тенглаштириб, сукунатнинг инсон руҳиятига таъсирини ёрқин ифодалаб берган.

Бундай бирикмаларда семантик жиҳатдан бири иккинчисини инкор этувчи сўзлар муаллифнинг воқеа-ҳодисага ижобий ёки салбий муносабатини бўрттириб ифодалашга хизмат қилади. Яна мисолларга мурожаат қиламиз: “даҳшат чиройли” сўз бирикмасини олсак, “даҳшат” сўзи асосий маъносини йўқотиб, ижобий маънони кучайтириш учун хизмат қилмоқда. “Даҳшат” ((арабча دهشت – ҳайронлик, ҳайратда қолиш. Ниҳоят даражада кўрқинч, хавф, ваҳима.) [9.563] салбий маъно ифодаловчи сўз бўлишига қарамай, эпитет таъсирида “чиройли” сўзининг ижобий маъно қиррасини янада орттиради.

Бу юқоридаги каби ғайриодатий бирикмаларнинг нутқда маълум бир услубий мақсад билан қисмлари мажбуран бириктирилади ва уларда ўзаро яқинлашишдан кўра мазмунан бир-бирдан узоқлашиш устунлиги яққол кўзга ташланиб туради. Масалан: тирик мурда, ширин ўлим, қора нур, музлаган фарёд, ғариб бахтиёрлик, оташин музлар, сокин исён, бахтиёр гадолар каби.

Оксюмарон ҳам бошқа стилистик воситалар сингари нарса, ҳодиса ва воқеликни ифодалашдаги бадий кўчим турларидан бири ҳисобланади. Унинг ёрдамида шаклланган сўз бирикмалари ёки гап кўринишлари таркибидаги

қарама-қарши маъноли тушунчаларнинг мавжудлиги ҳамда янги бир кутилмаган ифодалилик ҳосил қилиши билан нутққа кучли образлилик касб этади.

Маълумки, бадий асар тилини мукамал, таъсирчан қилиш, турли образ ва воқеа-ҳодисалар ифодасидаги сержилолик ва ўзига хос бўёқдорликни оширишда тасвирий воситаларнинг аҳамияти беқиёсдир. Икки лексик бирлик ўртасида ғайриодатий боғланишнинг юзага келиши лексик стилистика муаммоларидан бири ҳисобланади.

Оксимарон усули кўпинча:

а) аниқловчи+аниқланмиш – *ақлли жинни, тирик мурда, иссиқ қор, шамол одам, ширин ташвиш*

б) ҳолловчи+ҳолланмиш – *қаттиқ шивирламоқ, шивирлаб бақирмоқ*

в) эга+кесим – *сукунат шивирлар, кўр кўради* ўртасидаги семантик муносабатларда кўзга ташланади

Ўз-ўзидан аёнки, “ақлли” (“ақл” арабча – عقل –эс, ҳуш) “ақлли” – ақли расо; мияли. Ақлли бола)[9] ва “жинни” ((арабча – جنّى жин, руҳ) (ақлдан озган, руҳий касалликка йўлиққан))[10] сўзлари ўзаро қарама-қарши маънони ифодалайди. Бир қарашда бу сўзлардан бирининг аниқловчи ва иккинчисининг аниқланмиш сифатида бир контекстда ёнма-ён қўлланиши мазмуний номувофиқлик ҳисобланиб, у кутилмаган бошқа бир мантиқий муносабатни келтириб чиқаради. Натижада “ақлли жинни” “ўз фойдасини яхши билувчи, лекин бошқаларга жиннидек кўринувчи” одам сифатида ихчам ва эмоционал тарзда намоён бўлади. Бу ўринда шуни ҳам таъкидлаш

лозимки, агар аниқловчи ва аниқланмишнинг ўрни алмашиб келса, у, албатта, бутунлай тескари маъно келтириб чиқаради. Масалан: “Ақлли жинни” ақлли одамга нисбатан, “жинни ақлли” эса жинни одамга нисбатан қўлланади. Бундай ғайриодатий бирикмалар услубий бўёқдорлик ва таъсирчанликни ошириш учун хизмат қилади ва тасвирга эмоционаллик, киноя ва юмористик-сатирик бўёқ бахш этувчи, асарнинг бадий қимматини оширувчи ифода воситаси эканлигидан далолат беради.

Ғайриодатий бирикмалар фақат қарама-қарши маъноли сўзларнинг бирикувидан шаклланган сўз бирикмаларидан иборат бўлади, деган фикр унча тўғри эмас. Чунки, бундай бирикмалар нутқда эга ва кесим муносабатидан ташкил топувчи гап кўринишида ҳам қўлланилиши мумкин. Масалан:

Газеталар чинқирар – даҳшат

Қайда вабо, қайда босқинлар,

Адо бўлмас жанжал, хиёнат

Тамом бўлмас отқин оққинлар

(Ш.Раҳмон)

Одам ухлаяпти,

Уйғотма уни,

Сукунат шивирлар қулоқларига.

Одам лабларини тутар севиниб,

Болаликни барча булоқларига

(Ш.Раҳмон)

Умуман олганда, нутқда маъно жиҳатдан мос келмайдиган икки лексик бирликнинг “аниқловчи+аниқланмиш”, “ҳолловчи+ҳолланмиш”, “эга+кесим” қолипидан намоён бўлиши оксюморон усулининг кенг қамровда ўрганиш заруратини туғдиради.

Адабиётлар:

1. Ганев Б.Т. Противоречия в языке и речи. Автореф.дисс...докт.филол. наук; Хатмуллина Р.С.Аллофрония в русском и английском дискурсе отраслевого журнала. Автореф.дисс...канд.филол. наук. – Уфа,2011//<http://www/disstrcat.com/content/allofroniya-v-russkomu-i-angliyskom-diskurse-otraslevogj-zhurnal>
2. Маҳмудов Н.,Одилов Ё. Сўз маъно тараққиётида зиддият. Ўзбек тили энантиосемик сўзларининг изоҳли луғати. –Т.: Академнашр, 2014.
3. Тўхта Бобоев. Адабиётшунослик асослари. –Т.: Ўзбекистон, 2002.
4. Ноjiyev A. “Tilshunoslik terminlarining izohli lug’ati”
5. Қуроноф Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. –Т.:Академнашр, 2010.
6. Салаев Ф., Қурбониезов Г. Адабиётшунослик атамаларининг изоҳли сўзлиги. –Т.:Янги аср авлоди, 2010.
7. Шомақсудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Ҳ. Ўзбек тили стилистикаси. –Т.: Ўқитувчи, 1983 й.
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли.3 жилд. –Т.:«Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти,2006.
9. 5 жилдли Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-жилд. –Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2006.
10. ЎЗТИЛ. 2-жилд .